

zatraže audijenciju od strane ćehaje za odobrenje posjete sandžakbegu pa do obostranog darivanja. Bosanski upravitelj je posjedovao i dvorsku svitu koja je bila bogato opremljena, odjevena u haljinama od zlata, kadife i svile. Uspješnost jedne ličnosti mjerila se brojnošću njegovih službenika i pratnje. Koliko je Gazi Husrev-beg bio uspješan kao namjesnik može se zaključiti na osnovu poznatog popisa vojске u joklama defteru pred pohod na Mohač. Tu je upisan broj od 1.040 ljudi koji su neposredno stajali uz njega.

Posljednjim poglavljem ove knjige nazvanim *Sarajevo u vrijeme Gazi Husrev-bega* dr. Zlatar upotpunjuje svoje poznato djelo *Zlatno doba Sarajeva*, dajući ovaj put mnogo više podataka o spomenutim mahalama koje su nastale u doba uprave ovog bosanskog sandžakbega. Ona podsjeća na podatak da je u Sarajevu do 1512. godine bilo formirano 15 muslimanskih mahala, Mahala Varoš (*Mahalle-i Varoş-i Saray*) i kolonija dubrovačkih trgovaca (*Cema'at bazargan-i Dubrovnik*) sa ukupno 1.422 kuće i 13 baština, ali da se u narednih deset godina Gazi Husrev-begovog upravljanja Bosnom njihov broj udvostručio. Nazivi pojedinih mahala vremenom su se izgubili, jer je u to vrijeme došlo do spajanja nekih manjih mahala koje su formirale nove gradske četvrti. Ove mahale dobile su i drugačije nazive, obično po džamijama koje su bile izgrađene u kasnijem periodu. Autorica zaključuje svoje izlaganje podatkom da i danas u Sarajevu, nakon skoro pet stoljeća, postoje ulice koje nose imena mahala nastalih u vrijeme vladavine Gazi Husrev-bega.

Monografija *Gazi Husrev-beg* dr. Behije Zlatar zasigurno će dobiti važno mjesto u našoj historiografiji. Ona je svojim studioznim radom uspjela da doprinese kompletnijoj slici o životu i djelovanju ovog značajnog bosanskog namjesnika. Vrijednost rada nije

umanjena činjenicom da se autorica oslanjala na dosadašnje studije koje su se bavile istom temom, jer crpeći saznanja iz neobjavljenih izvora često poznate činjenice obogaćuje dodatnim podacima. Pri tome donosi zanimljive interpretacije. Ovo nije prvo djelo koje govori o Gazi Husrev-begu i njegovom značaju, ali je, vjerovatno, najcjelovitija monografija napisana o ovoj temi do sada. Behija Zlatar je svojim radom uspjela ukazati na važnost Gazi Husrev-bega u razvoju i širenju Bosanskog sandžaka, s akcentom na njegovu ulogu vakifa, čijim zaslugama Sarajevo doživljava urbani, kulturni, prosvjetni i ekonomski razvoj. S razlogom se može smatrati da je djelo postiglo svoj cilj. Korisno je, temelji se na historijskim činjenicama i nije opterećeno suvišnim informacijama.

NEDŽAD MURIĆ

**Halid Kadrić, *Dugo svitanje, Šahinpašić, Sarajevo, 2010,*
1-4 tom, 612, 600, 606, 607 str.**

Historija u književnim djelima, prije svih u onim koja se mogu okarakterisati kao *historijski roman*, postala je vrlo popularna na ovim prostorima te je napisano mnogo zanimljivih radova kako su pojedini autori upotrebljavali historijski (izvorni) materijal. Razmatrajući slučaj I. Andrića i njegovog načina upotrebe historijskog materijala (upravo je Andrić jedan od autora koji su u ovom kontekstu izazvali i najviše kontraverzi) Andrew Baruch Wachtel upoređuje pisca sa arheologom, a pisanje sa arheološkim iskopavanjem. Tako, prema Wachtelu, postoje tri osnovna pristupa pisanju/iskopavanju: prvi bi bio vertikalni koji vremenski zahvaća veći vremenski period ali je prostorno ograničen, drugi je horizontalni koji omogućava da se jedan sloj/

prostor bolje istraži uzimajući u obzir jedan uži vremenski period. Treći pristup predstavljaja pokušaj istovremenog kopanja i horizontalno i vertikalno na različitim mjestima.

Ukoliko bismo prema gore navedenoj Wachtelovoj klasifikaciji pokušali svrstati četverotomni roman Halida Kadrića *Dugo svitanje* suočili bismo se sa nizom prepreka. Roman predstavlja jednu zaokruženu cjelinu koja je vremenski ograničena na period od 1901. do 2000. godine. Prostorno roman je vrlo teško definisati, najuža definicija ograničila bi ga na prostor dobojskog sela Mala Bukovica, šire to je prostor općina Doboj, Tešanj i Teslić, odnosno prostor Bosne i Hercegovine, mada autor pojedine likove prati i na raznim frontovima Austro-Ugarske ili pak u izbjeglištvu u Australiji. Čini nam se vrlo važnim odgonetnuti sami naslov romana. Ako se radi o *svitanju* nameće se nekoliko pitanja: čije/kome svitanje, kada je i kome pao mrak te da li će i kada konačno svanuti. Na prvo pitanje autor odgovor daje kroz lik Hamida Kadića (ovaj lik skoro bez sumnje možemo smatrati autobiografskim) koji nakon posljednjeg rata nudi izdavačima roman koji (...) *naglašava kako je u nemilosti jedan narod – bošnjački – i da je žrtva jedino on* (...). Na prigovore da je to samo dio istine i da su stradavali i drugi Hamid Kadić odgovara: *Pa neka i ti drugi pišu o sebi*. Potpunom mraku predhodio je proces *dugog smrkavanja* koji je za Bošnjake počeo još 1699. nakon što je Osmanko carstvo izgubilo značajne teritorije u ratu nakon pohoda na Beč 1683. Konačni mrak, prema autoru, Bošnjake je zadesio 1878. dolaskom Austro-Ugarske. *Dugo svitanje* (opet za Bošnjake) početak će 1901. kada se u Sarajevu okupi grupa bošnjačkih intelektualaca (Safvetbeg Bašagić, Ademaga Mešić, Fehim Spaho, Edhem Mulabdić,

Osman Nuri Hadžić, Džemaludin Čaušević) koji započinju borbu za nacionalno osvješćivanje Bošnjaka. Upravo je nacija mjera svih stvari i najviši cilj koji stoji pred Bošnjacima tog vremena, ali i tokom cijelog 20. stoljeća. Iako sam naslov sugerira da se radi o jednom *dugom svitanju* autor je sasvim određen da se radi o više *svitanja*. Tako kroz lik Osmana Nurija Hadžića autor jasno konstatuje: *Proteći će dosta tmurnih svitanja dok ne svane ono vedro, svijetlo*. Upravo u ovom kontekstu može se razumjeti i vremenska podjela romana: prvo tmurno svitanje Bošnjaci su dočekali 1918. i upravo tu počinje drugi tom, drugo takvo svitanje smješteno je u 1946. čime počinje treći tom, dok su posljednje tmurno svitanje Bošnjaci dočekali 1991. Nakon punih sto godina *dugog svitanja* očekivanje da se taj proces okonča istinskim, svijetlim svanućem ostaje bez realizacije. Naglašava se da (...) *Bošnjaci su ulazili u 21. stoljeće sa manje nade nego što su prije sto godina prelazili iz 19. u 20. stoljeće*. Jedno od osnovnih i najviših dostignuća Bošnjaka kroz 20. stoljeće autor vidi u tome da su (...) *utvrdili svoj nacionalni identitet – Bošnjaci*. U samoj strukturi romana autor ostaje izvan radnje izbjegavajući da koristi prvo lice jednine. Ipak, ne može se izbjeći dojam da je lik Hamida Kadića autobiografski, čime i autor postaje ne samo sudionik nego glavni lik u cjelokupnoj radnji u trećem i četvrtom tomu. Tragajući za nacionalnim identitetom svoga naroda autor traga i za svojim vlastitim identitetom u mnogim slučajevima poistovjećujući vlastitu (ne)sretnu sudbinu sa sudbinom naroda kome pripada.

Osnovni historijski materijal koji je autor koristio jesu, prije svega, novinski tekstovi. Istina, tokom iščitavanja romana sasvim je primjetno da je autor koristio mnoge monografske studije o historiji

Bosne i Hercegovine te da je vršio i vlastita arhivska istraživanja. Jedna od osnovnih težnji autora jeste da bude vjerodostojan, da izbriše liniju između *stvarnog* i *fiktivnog*. Sa takvom namjerom Kadrić donosi obilje historiografskog materijala kojeg često citira i na više stranica. Tako nisu rijetka mjesta na kojima na 5-6 stranica autor donosi pojedine novinske tekstove ili određena pisma historijskih ličnosti, što u mnogome usporava radnju romana te na mnogim mjestima odvlači koncentraciju čitaoca. U pokušaju da iznese jedan novi (bošnjački) pogled na historiju Bosne i Hercegovine i svoga naroda autor kroz radnju romana revalorizuje mnoge činjenice. To je možda i najupadnije kod lika i djela Ademage Mešića čije sve postupke u potpunosti opravdava obrazlažući da je sve činio sa namjerom da pomogne svome narodu (*Bio je ustaša, ali, pravedan, pošten i čestit čovjek*). Neka pitanja koja su u historiografiji još uvijek otvorena i nerazriješena autor sasvim jasno definiše *nagoneći vodu na mlin* Bošnjacima: Mehmed Spaho je ubijen kao i Džemal Bijedić da bi se naštetilo Bošnjacima, priznanje Muslimana kao nacije od strane komunista 1968. autor tek usput spominje ne dajući mu skoro nikakav značaj jer (...) *ne stiće se narodnost uredbom ili dekretom već evolucijom svijesti samog naroda*. Također, tu je niz konstatacija i termina koje su upitne ili, čak, neistinite. Tako *četnike* u Drugom svjetskom ratu autor obavezno naziva srpskom nacionalnom vojskom, termin etničko čišćenje likovi u romanu koriste već na samom početku stoljeća, Dubravko Lovrenović je hrvatski povjesničar a Turska je prva priznala Bosnu i Hercegovinu kao nezavisnu pri tome nigdje ne spominjući da je to ustvari uradila jedna većinski pravoslavna zemlja, Bugarska. Ne može se ne primjetiti da je autor pod jakim dojmovima posljednjeg

rata i postratnog stanja u kome je i nastao roman. To se prije svega ogleda u činjenici da su Srbi predstavljeni kao primarni, vjekovni neprijatelji. S druge strane, Hrvati mogu biti neprijatelji Bošnjacima, ali to stanje nije konstantno nego povremeno. Zajednički neprijatelj (Srbi) ta dva naroda čak može približiti i ujediniti u saradnji. Kada Srbi čine zločine nad Bošnjacima oni to čine kao narod, kolektivno, čime autor ne ostavlja nimalo sumnje da većina srpskog naroda podržava te zločine, uz čase izuzetke kojih uvijek ima. Kada Hrvati napadaju Bošnjake to je uvijek izraz trenutne politike i odluka pojedinih ličnosti, ali nikako i nikada osjaćanja cjelokupnog naroda. Koliko je autor pod utjecajem svakodnevnih dešavanja u vrijeme nastanka djela govori i činjenica da kada govori o ratnim i poratnim godinama već tada oštro napada Milorada Dodika, koji će za Bošnjake *persona non grata* postati, ipak, nešto kasnije.

Druga dva naroda nisu u fokusu autorovog interesovanja i skoro nikada se ne javljaju samostalno, kao glavni likovi određenih dijelova romana. Prisutni su samo koliko su u interakciji sa Bošnjacima. Srbi i Hrvati nisu (...) *puno zainteresovani da Bosna i Hercegovina jača i da ima svoj vlastiti državni identitet*. Oni nisu zainteresovani jer imaju svoje druge domovine, Srbiju i Hrvatsku. Jedina istina, prema autoru, jeste (...) *da smo svi mi ovdje jedan narod i da smo se svi nekad zvali Bošnjani, odnosno da smo Bošnjaci različitih vjera*. U Bosni i Hercegovini konstitutivna su sva tri naroda, dok Bošnjaci u susjednim zemljama nisu *državotovorni* element. Kada govori o posljednjem ratu autor pojedinačno navodi zločine nad Bošnjacima dajući iscrpne opise tih zločina. Zločine Bošnjaka spominje, ali nikada ne opisuje stradanje drugih, jasno stavljajući do znanja da jeste bilo zločina ali da ti zločini nisu činjeni iz mržnje nego su (...)

okolnosti u kojima se ratuje i naravi vojnika toliko različite i složene da ih je nemoguće izbjeći (zločine, op. N.N.) i provesti kroz pakao a da ne ostane i neki crn biljeg.

U svome poznatom radu *Bosanski duh u književnosti, šta je to?* Muhamed Filipović govori da je pojedina literatura (...) *Bosnu više dijelila nego li mnoge vojske koje su preko nje marširale i u njoj krv proljevale.* Ukoliko doista danas postoje književna djela koja mogu napraviti toliki utjecaj na našu savremenost, postavlja se pitanje kakav rezultat iza sebe ostavlja djelo Halida Kadrića? Pisano sa željom da odgovori i opovrgne onima koji su Bosnu i Hercegovinu i Bošnjake gledali i objašnjavali kroz prizmu vlastitih stereotipa čini se da nije daleko odmaklo upravo od takvih djela. Koliko je Kadrić nastojao opovrgnuti takva djela i dati jednu novu verziju događanja govori i činjenica da u ovom romanu nailazima na osnovne ideje upravo takvih djela s tim da su sada uloge zamijenjene: Bošnjaci su narod koji trpe zlum drugog/drugih naroda godinama pri tome nastojeći izvojevati svoje nacionalno priznanje i slobodu; nemaju svoje države nego su osuđeni živjeti u tuđim a svoje se samo sjećaju u prošlosti ili sanjaju u budućnosti; na jednom mjestu autor detaljno opisuje nabijanje na kolac, kao vrhunac svakog zlostavljanja i stradanja, s tim da su uloge zamijenjene: pravoslavci u Crnoj Gori uhvate jednog muslimana u toku Balkanskih ratova i nabiju ga na kolac. Parcijalni pogled u pokušaju da se objasni jedna složena cjelina kakva je Bosna i Hercegovina, princip da svako treba da piše o svome narodu i njegovom stradanju u pokušaju da se dokaže *jedna i jedina istina* teško da može pomoći u pravljenju iskoraka naprijed. Nakon čitanja romana čini se da je izgradnja jednog društva sastavljenog iz više naroda sasvim nemoguća i da se svaki narod

ponaosob treba okrenuti sebi (na razini ličnosti autor dopušta izuzetke tako da pojedina prijateljstva opstaju), pa čak i nacionalno mješoviti brakovi, kao osnovna ćelija društva, u romanu su bez ikakve perspektive te na početku rata većina njih se raspada.

U vremenu kada mnoga književna djela jedva da dostižu stotinjak strana napisati djelo od skoro 2500 stranica u svakom slučaju predstavlja odvažan potez. Djelo Halida Kadrića *Dugo svitanje* značajno je i na polju predstavljanja historije jednom širem čitalačkom krugu, da se ona učini zanimljivom a ne suhoparnom i monotonom. U tom pogledu ovakvo djelo je svakako dobro došlo. Međutim, insistiranje da svako treba da piše o svome stradanju, da iznosi svoju *istinu* o sebi i drugima vodi ka tome da će postojati više *paralelnih istina*. Ako je Halid Kadrić u ovom romanu iznio bošnjačko viđenje *istine* ostavljajući pravo i drugim narodima da napišu svoje *istine*, onda je sasvim opravdano zapitati se da li će u Bosni i Hercegovini postojati onoliko *istina* koliko postoji i stanovnika? Dovodeći do krajnjih granica Kadrićev princip da svako treba da piše o sebi i svome stradanju, odgovor je, bez sumnje, afirmativan. U takvom kontekstu bilo bi nemoguće govoriti u jednini: istovremeno bi egzistiralo više istina, postojalo bi više historija Bosne i Hercegovine i na kraju, postojalo bi, barem na nivou percepcije, više *Bosni i Hercegovina*. I sve to potpuno zasebno, bez ikakvog preplitanja i suživotu.

NEDŽAD NOVALIĆ